

„Akkor is zsidó vagyok”

Vajda Mihály: *Ember a transzcendentális otthontalanságban.*

Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2024. 218 oldal*

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.21377>

Bizonyára csak gyászra való képtelenségünk ösztönöz szeretett halottunk műveinek, munkásságának elemzésére, mely képtelenségünk összefügg azzal, amiről itt szó lesz. A modern individuum transzcendentális otthontalanságával, a – hitünk szerint – valaha volt közösség felbomlásával. (157.)

– írja Vajda Mihály abban az esszéjében, amelyet Fehér Ferenc Az *antinómiák költője* című könyvére, egyúttal a barátára, a szellemi társra való emlékezés kapcsán fogalmazott meg. S amiről az esszében szó van, nem más, mint Fehér azon belátásának kihangosítása, mely szerint a modern individuumot meghasonlottság, szétépettség jellemzi, egy „belső, maga által is jól érzékelt, sokszor elviselhetetlen feszültség”, s hogy ez az individuum olyan társadalmi projektumokra vágyik, „amelyek transzcendentális otthontalanságának, válságának megszüntetését célozzák” (159). Csakhogy ez a társadalmi projektum nem létezik, vagy legalábbis eddig soha nem volt elérhető, megvalósítható. Mi több, az individualitás mint érték éppen abban áll,

hogy minden tekintély ellen fellázad, így válva önmagát választani képes egyéniséggé, és ebben „a választásban teljesen magára van hagyva, a legellentétebb követelmények között hanyódik” (163). Miközben értéket teremt, értéket rombol – az antinómiák meghaladhatatlanok. Mindebből az is következik, hogy „az a bizonyos megálmodott közösségi társadalom, tehát egy olyan társadalom, amelyben a közösségek a társadalmi életfelület teljes felületét fedik [...] szükségképpen visszavenné az individualitást, mint értéket” (264). Fehér – Dosztojevskijjal együtt – mégis kitart a közösség eszméje mellett, mégis hisz „a szabadon választott közösség univerzálissá válásában” mint „megoldásban”, „mint a polgári társadalom elviselhetetlen ellentmondásainak egyetlen lehetséges feloldásában, [...] jóllehet nem lát maga körül sehol valóságos közösséget” (uo). Nem véletlenül idézem Vajda fejtegetéseit ilyen hosszan Fehér könyvéről – mégpedig azért nem, mert egy bizonyos értelemben ezt érzem a vajdai életút tétjének is. Modern individuumként számára is elsődleges életfeladat volt önmaga megragadása,

* A könyvből vett idézetek oldalszámait a fő szövegben, zárójelben adom meg. Teljesen korrekt ez a hivatkozásmód, nyilván nincs értelme az összegző kötetekre hivatkozni (melyek a Kalligramnál jelentek meg), de azokat a könyveket esetleg meg lehet említeni, amelyekben először napvilágot látott az adott szöveg. Ebben az esetben ez: Vajda 1995.

saját létezése szubsztanciájának feltárása; ugyanakkor ő mintha feladta volna a Fehér által megfogalmazott reményt, ennyiben nem is annyira modernnek, mint inkább posztmodernnek kell tekintenünk. Számára a transzcendentális otthontalanság olyan alap, melyből nincs kitörési lehetőség, emiatt nem marad más, mint a széttépettség, a belső meghasonlottság megélése. A *Múlt és Jövő* című folyóiratban megjelent írásokat egybegyűjtő kötet részben többek között arra vállalkozik, hogy rávilágítson, miben is állt Vajda Mihály transzcendentális otthontalansága, mik voltak az eredői, s miért nem érezte úgy az esszéik szerzője, hogy lenne értelme bármiféle közösségben reménykedni.

A kötet tizennégy esszét tartalmaz, valamint két alkalmi írást (egy születésnap-i köszöntőt és egy nekrológot) Kőbányai Jánostól, a szerkesztőtől. Az esszéik közül több is foglalkozik a gyásszal, hiánnyal, a közösség érzésével, a barátság eszméjével. A Fehérre való emlékezés mellett olvashatunk egy írást Márkus Györgyről, a Budapesti Iskola másik fontos alakjáról. De megidézi magát Lukácsot is a *Késleltetett reflexiók*ban, amelyekben nem kevesebbre vállalkozik a tanítvány, mint hogy megpróbálja megérteni, miért tartott ki mestere oly sokáig a kommunizmus hazugságai mellett.

Nekem az a gyanúm – bizonyítékaim sajnos nincsenek –, hogy arra jutott: nem magukban a hazugságok és a gyilkosságok elfogadhatatlanok, hanem az, hogy azok mit se változtattak a világ állapotán; hogy benne ragadtunk – minden hazugság hiába, milliók legyilkolása hiába – a „tökéletes bűnösség korszakában”; hogy nem valósult meg az emberiség testvéri közössége; hogy nem sikerült leküzdeni a túlfeszített individualizmus világát; hogy a párt nem mentett meg minket a nyugati civilizációtól. Pontosan azt gondolta, amit mi, a tanítványai. (168.)

– véli Vajda. S már megint a körül a kérdés körül toporog, amit a fentiekben hosszabban taglaltunk: megmenthető-e a magányos ember a közösség által, s vajon a közösségnek mi az ára.

Az emlékező írások sorába bekerül az a levél-dialógus is, amit Heller Ágnes 90. születésnapjára írt a lányával, egyben szellemi alkotótársával, Vajda Júliával együtt (*Kedves Ági!*). Itt a közösség eszméje egészen más alapokra van állítva: a zsidó identitásra. Arra a nehezen megragadható, egyúttal nyugtalanító ismervre, amit a közös zsidó múlt és kultúra és identitás jelent, s ami egyfajta összetartozás-élményt hoz létre. Azt, hogy a másik zsidót magukhoz közelebb állónak vélik, önmagában nem tekintik rasszizmusnak, a beilleszkedés nehézségére, illetve a többségi társadalom elutasítására azonban már nehezen találnak választ. A levélbeli Juli így fogalmaz:

Nem tudom, hogy rasszizmusnak kell-e tekinteni, ha az ember a saját csoportjának a tagjaival otthonosabban érzi magát. Szerintem rasszizmus, ha valakiben előítéletek vannak a másik csoport tagjaival szemben, ha rossz tulajdonságokat tulajdonít nekik pusztán azért, mert ahhoz a csoporthoz tartoznak. [...] azt gondolom, a másik zsidóban az ismerőssége a vonzó. Az, hogy sok mindenben hasonlóan működik. Hogy például számára is természetes, hogy mindent meg szabad, esetleg meg kell kérdejelezní. (198–199.)

Mire a levélbeli Misu felveti: „Szerintem valahol eltévedtünk. [...] Magyarázhatok, amennyit akarok, a kérdésre a beilleszkedés képtelenségét vagy legalábbis nehézségeit illetően nem született válaszom.” (201.)

Vajda a zsidó-kérdés ezen utóbbi vetületét járja körül a Hannah Arendt Rachel Varnhagen-könyvéről (Arendt 1995)

szóló írásában is (*Vagy pária, vagy parvenü. Hannah Arendt a zsidók asszimilációjáról*); a probléma fókuszába itt az asszimilációs kísérletek kudarca van helyezve. Ennek kapcsán Vajda felidézi, hogy Arendt a holokauszt előtt fogalmazta meg azt a tézist, mely szerint „*az asszimiláció hazugság*”, mert hát aki asszimilálódik, annak fel kell adnia régi hiteit az újakért, s annak az antiszemitizmushoz is asszimilálnia kell. Majd felteszi a kérdést: vajon Arendt feladta-e Izrael Állam létrejötte után – ahol is minden zsidó számára lehetővé válik, „hogy ha nem akar, ne kelljen többé elenséges környezetben élnie” (103) – azt a meggyőződését, hogy lehetetlen a „valóságos és őszinte asszimiláció”. Rögtön meg is válaszolja: nem adta fel a nézeteit. Sőt, Palesztina kapcsán azt is belátja, amelyet az egyetlen következetes asszimilációnak tekint, hogy ugyanakkor éppen az ott élő cionisták azok, akik már nem hisznek a kiválasztottságban – márpedig a zsidó identitást a kiválasztottság-tudat erőteljesen meghatározza. „Nehezen leírható ellenszenv alakult ki a kiválasztott nép gondolatával szemben. Azt mondhatnánk, a zsidóknak elégük van ebből. Ez nem ideológia, mint a cionizmusban, hanem a nép hangulata” – írja Arendt egy Jaspersnek címzett levelében. Arendt máshol (szintén Jaspersnek írt levelében) azt fogalmazza meg, hogy a zsidóságot nem a vallás tartja egyben: „fennáll a tény, hogy számos zsidó, hozzám hasonlóan, a vallás szempontjából teljesen független a zsidóságtól, mégis zsidó” (104). Vajdát ez a „mégis zsidó” mint minden asszimilációról való gondolkodás kulcskérdése kezdi el izgatni. Természetesen nem tekinti ezt egyszerű vérségi ügynek. De tagadhatatlannak véli, hogy minden embercsoport történetéhez hozzátartozik az eredet és a genezis problémája. Történelmi perspektívában lehet mondanivaló, hogy az eredetet a zsidóság esetében a bibliai vallás, az Isten-eszme és a szövetség

nyújtja, amely ennyiben része az öntudatos zsidó identitásnak. Idézem Vajdát: „Ha nem akarsz jellemtelen parvenüvé válni, akkor az a választásod, hogy vagy tradicionális zsidó maradsz, vagy pedig minden tekintetben megszűnsz zsidónak lenni. Mit jelent akkor ez az »és én mégis zsidó vagyok«?” Vajda szerint Arendt az „akkor is zsidó vagyok” kijelentés megértésére két választ kínál. Az egyik: „Akárhogyan élsz is, akár hol élsz is, semmit nem tehetsz az ellen, hogy – ha zsidó maradsz – el legyél kötelezve, akár csupán öntudatlanul is, őseid bibliai hite, az isteneszme, a szövetség eszméje iránt” (107). A másik ennek némileg ellentmond: „A valóságos történelem az a történelem, amellyel Arendt azonosnak érzi magát, az nem más, mint a közép- és kelet-európai, mindenekelőtt persze a német zsidók története. Akkor is az vagyok, mert ez az én történetem.” (110.) Ezt a történelmet Arendt éppenséggel dicsőséges múltnak látja, de ehhez immár az is hozzátartozik, amit Izrael-hazugságnak nevez:

Nincsen már európai zsidóság, s talán nem is lesz többé. Izraelnek az a hazugsága, hogy ezt a múltat, melynek saját létrejöttét köszönheti, megtagadja és helyette nagyobb szabású eredetet költ magának – bibliai őtestamentumit. S éppen ezzel kiálmodja magát a valóságos történelemből.¹ (110, kiemelés Vajdától.)

Ebben a könyvben vezérszálát jelent a zsidó identitás problémája, valamint az asszimiláció kudarcának a megértése, ehhez kapcsolódóan a soá traumájával való szembenézés. De ebben a válogatáskötetben sokféle tematikájú és műfajú szöveg kapott helyet: a már említett írások mel-

¹ Itt Vajda Arendttől idéz, a Kurt Blumenfelddel folytatott levelezéséből, vö. Arendt–Blumenfeld 1995. 67.

lett egy, az antiszemitizmusok történetét feldolgozó könyveket bemutató elemzés (*A Szimbiozis és gyűlölet. Megérthetjük-e a katasztrófát?*); egy Bibó-tanulmány (*Államalakulás és önrendelkezés. Európa Bibó István szemszögéből*); egy Kertész-esszé („*Nem betegség ez, inkább egészség*”); s többek között kiállításkritikák is olvashatók. Például a Gulyás Gábor kurátorságával, a Műcsarnokban megrendezett *Mi a magyar?* című tárlatról (*Gondolatok egy kiállítás kapcsán*) írott reflexió; vagy a Budapesti Zsidó Múzeum 2017-ben megnyílt, új, állandó kiállításáról szóló miniértekezés (*Kiállítható-e az eltűnt tradíció?*). A *Múlt és Jövő*ben megjelent publikációk majd harminc évet fognak át az életműből – ez már éppen elégséges ahhoz, hogy a filozófusról mint *egészleges, önmagát individuummként vállalni tudó személyiségről* gondolkodjunk. Ráadásul ez a harminc év éppen annyi, amennyi nekem, s velem együtt a többi debreceni tanítványnak adatott mellette. Ismerem ezeket a témákat, kérdéseket, fordulatokat, tulajdonképpen ez a gondolkodásmód tett engem is filozófussá. Legfontosabb témái között ott van az, amelyhez látszólag csak az életpálya végén jutott el, valójában mindig is gondolkodása háttérét adta, s amelyről úgy vélem, hogy a tanítványait is a legerőteljesebben motiválta. Ezt nevezi a nyitó írásban Vajda *a személyes emlékezet filozófiájának*² – s milyen jó, hogy ez a kötet elejére került, mert minden egyes utána jövő szöveghez egyfajta szűrőként szolgál.

A személyes emlékezet filozófiáját nem biztos, hogy önálló teóriának, netán valamiféle rendszernek lehetne tekinteni – ehhez nem is lett kellőképpen kidolgozva, a halál ezt a munkát félbeszakította. Számomra ez inkább annak a lényegi, a gondolkodó ember egész világlátását meghatározó filozófiai attitűdjének tetszik, amely a szüntelen önmagára való reflexióból fakad.

Vajda esetében ez az önmagára való reflexió egyfelől a szüntelen kételyt és szüntelen újra nekirugaszkodást jelenti, másfelől a radikális szembenézés és a radikális kimondás vágyát. Aligha véletlen, hogy élete végére Vajda rátalált arra a metaforikus játékra, amelyben Szókratésszal folytat beszélgetést az élet apró-cseprő dolgairól – így vált az antik kételkedő Misu, azaz a posztmodern Szókratész legjobb barátjává. A kötet utolsó írása is egy Szókratész-esszé (ez az egyetlen írás lett a *Magyar Narancsból* kölcsönözve, ahol is hétről hétre lehetett olvasni a szellemes sorozatot). Mindjárt kitérek ennek a zárszavára, de előtte még a személyes emlékezet filozófiájáról. Mit is jelent ez?

Vajda Fichtétől indít. „Hogy milyen filozófiát választ az ember, attól függ tehát, hogy milyen ember: mert a filozófiai rendszer nem valami élettelen gönc, melyet az ember csak úgy félredob, vagy újra előszed; élettel tölti meg azt az ember lelke” (8). Fichte hajlamainkkal és érdekeinkkel magyarázza, milyen filozófiát művelünk, és azt is belátja, hogy „nem az »igazságot« keressük, hanem a magunk igazságát” (9). Majd Vajda Kertész Imrére hivatkozik, aki ehhez hozzáteszi: lehet, hogy az „én igazságom” nem igazság, hanem tévedés, de akkor is az enyém. Vajda mégsem innen indul el, amikor rákérdez arra, hogy az „én igazságom”, azaz a személyes filozófia miből fakad, hanem Nietzsche-től, aki szerint minden nagy filozófia szerzőjének önvalomása, „egyfajta akaratlan és észrevétlen *mémoires*” (uo). S mint ilyen, nemcsak azt árulja el a szerzőjéről, hogy ki ő, hanem hogy mi az, amit megélt. „Az ember jellemét és gondolkodását meghatározó életélményei formálják olyanná, amilyen” (10). Ez a felismerés indítja Vajdát arra, hogy szembenézzon saját életélményeivel, illetve azzal, amit sorseseleménynek tekint. Számára ez a soá volt – a „sorscsapás, veszedelem”.

² Ez az írás címe is.

A kötet nyitó írásában Vajda felidézi személyes emlékeit gyerekkorából, amelyek mély nyomot hagytak benne. Éppenséggel a saját emlékeinek sorát megnyitó, „legelső” élményekkel szembesül, amelyekben azonban arra is ráismer, hogy azokat nemcsak az ő emlékezete őrzi, hanem mindazoké, akik a holokausztot túléltek vagy túl se éltek, s persze az utódaiké. A soá ebben az értelemben kétségtelesen közösséget teremt, csakhogy negatív, még inkább irracionális közösséget, olyan pillanatot, ami a történelemből kihullik, nem illeszthető bele. Nem is a közösségi élményt hangsúlyozza ezzel kapcsolatban Vajda, hanem inkább úgy tekint rá, mint ami lehetőséget teremt a létezés szakadékaiba való beletekintés képességének a visszaszerzésére, amelyet a létfelejtés okán (legalábbis Heidegger nyomán ezt mondhatjuk) elvesztettünk. Vajda legfőbb hivatkozása ezzel kapcsolatban Kertész Imre, de Theodor W. Adornót, Primo Lévit, Giorgio Agambent és Arendtet is citálja. Ezek a szerzők mind Auschwitz-mítoszról beszélnek, habár más és más következtetést vonnak le belőle. Vajda számára Auschwitz mint szimbólum jelenik meg (hiszen ő abban a lágerben személyesen nem járt, a budapesti gettóban élte át a zsidóüldözést), de számára azt a próbát, azt a határtapasztalatot jelenti, amely nélkül nem érthetné meg önmagát. Nem érthetné, gyerekként miért kellett megtapasztalnia, hogy nem tekintik embernek, hogy megfosztják méltóságától. Vajda azáltal, hogy gyerekkorában a túlélésre volt kényszerítve, hogy az ember-mivolt határait kellett megtapasztalni, olyan sorsélményben részesült, amely egy életre meghatározta személyiségét, identitását, gondolatvilágát. A holokauszt személyes emlékezete filozófiájának meghatározójává vált, s ezért a holokausztot, Kertészre hivatkozva, értéknek tekinti: „érték a holokauszt, mert felmérhetetlen szenvedé-

dések révén felmérhetetlen tudáshoz vezetett; és ezáltal felmérhetetlen erkölcsi tartalék rejlik benne.” (16.) Vajda nem erre az erkölcsi tartalékra épít, hanem a szenvedésekből fakadó megértés filozófiai erejére. Ezért nem szabad elfeledni „az igazság tompa moráját”. De Vajda azt a kérdést is felteszi, hogy a korszak személyes emlékezeten alapuló filozófiájának a megértői csak azok lehetnek-e, akik a megsemmisítő táborokat túléltek.

Vajon egy korszaknak – nem a személyiség fokozatos megsemmisülésének! – csak az lehet hiteles tanúja, aki megjárta a pokol legmélyebb bugyrát? *Biztos-e, hogy a pokol tornácáról*, de hiszen ott éltünk, s máig is ott élünk, s ezt tudnunk is kell, ha szembenézünk azzal, hogy minden lehetséges, *nem tekinthetünk bele a szakadékba?* (23, kiemelés Vajdától.)

Vajda ebben az esszében a filozófiát világvizonyulás-formának nevezi, ennek a legfőbb jellemzője az, „hogy mindig újból és újból reflektál a személyes emlékekre – valamilyen értelemben egy elvontabb szinten. Ezért nem mozog semmilyen irányban a filozófiai gondolkodás” (25). Számára a személyes emlékek gyűjtőpontját a holokauszt jelenti; ennek megértéséből egy másik felismerés is fakadt: „Amikor azonban megértettem, hogy a filozófia nem más, mint szerzőjének *mémoire*-ja, s ennek eredményeként nem állok ma már személyesen fogalmazni is, elfogadtam a filozófus titulust” (26). Roppan fontos mozzanat ez a Vajda-filozófia értékeinek meghatározásakor: ő olyan gondolkodó, aki a stílusban is a személyességet keresi, aki a nyelv határait feszegeti, nem egyszerűen a diszkurzív beszédmód lerombolására törve, hanem akár az értelmes diskurzus lehetőségét, a kimondhatóság, a beszélő alany önállóságának alapjait is megkérdőjelezve. Alighanem ez filozófiájának

igazi invenciója, amelyről itt hosszabban nem értekezhetek, de máshol írtam róla (Széplaky 2025. 42–51).

Ide már csak egyetlen mondatot szeretnék az említett Szókratész-esszéből beidézni, mely a stílusokkal való kísérletezés egyik példája ebben a kötetben (*Szókratész, a ki[nem]végzett*). Miután Szókratész megkérdezi tőle, hogy miért nem tudja megmondani, miért van egyáltalában antiszemitizmus, talán nem is érdekli őt, a fikcióbeli Vajda így válaszol:

Ne viccelj. Talán ez az egyetlen probléma, amely igazán mozgatja gondolkodásomat. Nem is olyan régen értettem meg, hogy amióta társadalmi kérdéseken töröm a fejem, csakis az mozgatta a gondolkodásomat, hogy vajon mivel érdemeltem ki – bocsáss meg, hogy egy objektív társadalmi problémát most szubjektívbe fordítok –, mivel érdemeltem ki már kilenc-tíz éves koromban, hogy megkülönböztessenek az emberek többségétől, a többinél alacsonyabb rendűnek tekintsenek, olyan messzemenően, hogy az élethez való jogomat is megkérdőjelezzik. Miért vagyok én más? (208.)

Majd így zárja a 2023. november 22-én megjelent beszélgetést: „Drága Szókratészem, kérlek, beszéljessünk máskor is ezekről a dolgokról” (209). Vajda Mihály 5 nap múlva meghalt. Úgyhogy most már nekünk kell beszélgetni ezekről a dolgokról – vele éppúgy, ahogy a „ki(nem)végzett Szókratésszal”. Ehhez nagyon jó lehetőséget kínál a fentiekben bemutatott, kínzó kérdések sokaságával teleaggatott könyv is.

IRODALOM

- Arendt, Hannah 1995. *Rahel Varnhagen. Lebensgeschichte einer deutschen Jüdin aus der Romantik*. München–Zürich, Piper.
- Arendt, Hannah – Blumenfeld, Kurt 1995. „in keinem Besitz verwurzelt” *Die Korrespondenz*. Szerk. Ingeborg Nordmann – Iris Pilling. Hamburg, Rotbuch Verlag.
- Széplaky Gerda 2025. (Nem)jelenvalólét. Vajda Mihály filozófiai invenciójáról. *Múlt és Jövő*. 1. 42–51.
- Vajda Mihály 1995. *Mit lehet remélni? Esszék Fehér Ferencről*. Debrecen, Határ.